

Правда, яка проростає через роки

Рец. на: Олійник М. П. Трансформаційні процеси на Поділлі в добу непу (1921-1928 рр.): монографія / М. П. Олійник. – Хмельницький: «Поліграфіст-2», 2015. – 480 с.

Рецензована монографія присвячена актуальній проблемі регіональної історії України. Дослідження ґрунтується на аналізі значного корпусу архівних документів, більшість яких уперше введено в науковий обіг, на досягненнях історіографії та є першою працею, яка узагальнює історію Поділля періоду нової економічної політики.

Опертя автора на наукові принципи об'єктивності, історизму, апартійності, застосування порівняльно-історичного, історико-хронологічного та інших наукових методів у поєднанні з проблемним підходом дозволило комплексно дослідити та дати об'єктивну оцінку політичним, соціально-економічним та культурно-духовним процесам на Поділлі в роки непу (1921-1928 рр.).

Основну частину монографії складають вступ, чотири розділи, які поділені на параграфи та висновки, що логічно розкривають суть і характер трансформаційних змін у регіоні в зазначений період.

У вступі сформульовано мету й завдання дослідження, стисло проаналізовано стан наукового вивчення проблеми і визначено джерельну базу праці. На основі історіографічного аналізу автор робить обґрунтовані висновки про те, що об'єктивне вивчення різних аспектів історії Поділля доби непу розпочалося лише з відновленням незалежності України, підкреслюючи, що імпульс для цього дала програмна доповідь директора Інституту історії України АН України академік Ю. Ю. Кондуфора на V Всеукраїнській конференції з історичного краєзнавства, яка відбулася 29 жовтня 1991 р. в Кам'янці-Подільському.

У першому розділі монографії, що має назву «Умови запровадження та функціонування нової економічної політики на Поділлі (1921-1928 рр.)», М. П. Олійник досить ретельно дослідив особ-

ливості формування органів радянської влади в краї, вимушеність опори більшовиків у цьому процесі на комнезами та чекістів, масштаби позбавлення виборчих прав і соціальну приналежність «позбавленців», дав характеристику різним видам нормативних актів місцевих рад. Позитивним є аналіз етнічної структури компартійної організації на Поділлі, якість кадрового потенціалу нової влади. Досліджено вплив на становлення радянської влади в регіоні ліквідації політичної опозиції та аргументовано підстави вважати цю владу окупаційною.

В монографії ґрунтовно проаналізовано причини, форми та методи, особливості антирадянської боротьби в 1921-1928 рр., соціальний склад повстанців і підпільників, роль Я. Гальчевського в консолідації повстанського руху. Дуже важливою є увага дослідника до причин

виникнення стихійних селянських повстань та антигуманних дій комуністичних каральних загонів, особливо – взяття заручників і призначення відповідачів. Відзначимо, що в розвідці М. П. Олійника на основі документів спецслужб уперше досліджуються питання організації та особливості діяльності антирадянського підпілля в краї у другій половині 20-х років.

Логічним видається аналіз у монографії досвіду проведення адміністративно-територіальної реформи 1923-1925 рр. М. Олійник слушно наголошує, що лише на Поділлі вона супроводжувалася організацією нових районів не на основі механічного поєднання старих волостей, як у інших губерніях, а на базі винайдені подільськими вченими облікової селянської дачі, тобто окремих сіл із належними їм землями. Позитивним є аналіз долі подільських містечок. Дуже доречно пропозиція автора відновити в ході конституційної реформи назву «містечко» замість

запровадженого в той час терміну «селище міського типу».

Другий розділ монографії – «Соціально-економічні процеси в подільському селі в 1921-1928 рр.» – присвячений розглядові перетворень у подільському селі в роки непу. М. Олійник, проаналізувавши багатий статистичний матеріал, звернув увагу, що, хоч селянське землеродіння в ході революції зросло на третину, понад 69% селянських господарств мали в своєму розпорядженні менше однієї десятини землі, понад 54% не мали робочої худоби, що було найгіршим показником в Україні. Головними причинами цього було як аграрне перенаселення краю – 87,9% подолян становили сільські мешканці, а густина населення, 90 осіб на квадратну версту, була найбільшою в Україні, так і те, що майже третина земель була відведена під потреби різноманітних державних структур, насамперед цукрових заводів. Автор звернув увагу, що дана обставина породила перманентний конфлікт між селянами та цукроварнями, який у більшості районів Поділля тривав аж до кінця непу. Як зауважив дослідник, одним із способів відвернення уваги малоземельних селян від цієї проблеми було проведення ініційованого владою розкуркулення, пік якого в краї припав на 1923 р.

Досить детально розглянуто еволюцію податкової системи та вплив на сільське господарство як грабіжницьких податків, так і насильницьких методів їхнього стягнення. Важливим є висновок автора, що допомога подолян жертвам голоду 1921-1923 рр. на Півдні України та Поволжі фактично була перетворена владою на ще один податок, одним із свідчень чого є так звані «голодні паспорти».

Безумовним позитивом роботи є аналіз причин, масштабів і наслідків практично не відомого навіть більшості істориків голоду 1925-1926 рр. на Поділлі. Важливо, що автор звернув увагу читача на той факт, що найбільше голод лютував у районах, де був найактивніший повстанський рух 1921-1922 років. Особливо вражають підрахунки М. Олійника, які свідчать, що внаслідок цього голоду прямі та непрямі втрати мешканців регіону склали понад 749 тис. осіб.

Проведене дослідження свідчить, що впродовж усіх років непу сільське господарство Поділля через фактично антиселянську політику влади так і не змогло подолати хронічне безземелля, відновити свою продуктивність і пого-

лів'я худоби. Намагання ж влади насадити створення комун і колгоспів підтримки в селян не отримало, до 1928 р., за підрахунками автора, вони об'єднували лише біля 3% переважно бідних селян. Натомість, наголошує М. Олійник, з 1925 р. стрімко починає розвиватися рух зі створення машинно-тракторних товариств і товариств із спільного обробітку землі, які не претендували на власність селян, а лише об'єднували їхні господарства для спільного вирішення тих чи інших господарських питань.

Третій розділ книги – «Промисловість, підприємництво та соціальна сфера на Поділлі в роки непу» – охоплює проблеми відновлення та розвитку промисловості в регіоні. М. Олійник дослідив, що реалізація загальної лінії радянської влади на пріоритетну підтримку промисловості та робітничого класу на Поділлі мала свою специфіку: по-перше – промислові підприємства в регіоні були невеликими й переважно по закінченню війни не працювали; по-друге – великою на Поділлі вважалася ценова промисловість, до якої відносили підприємства з числом працюючих понад 16 осіб при наявності механічного двигуна та 30 без нього; по-третє – до числа промислових підприємств в регіоні віднесли майстерні кустарів і ремісників. Автор звернув увагу на те, що в більшості з них працював лише сам господар, проте це не заважало називати такі «підприємства» «кустарною промисловістю».

В монографії проаналізовано зусилля влади із відновлення та розвитку заводів і фабрик, насамперед через проведення трестування, запровадження госпрахунку та передачу в оренду переважно малих промислових об'єктів і консервування тих, які не було змоги відновити коштом держави й не знайшлося бажаючих їх орендувати чи повернути у власність. Характерно, наголошує автор, що орендовані й денационалізовані підприємства практично відразу зіткнулися з податковим тиском і свавіллям чиновників. Вже з 1926 р. влада взяла курс на витіснення непманів як класово ворожих елементів. Як наслідок, резюмує автор, до кінця 1928 р. більшість із них змушена була припинити діяльність. Схоже ставлення, вказує М. Олійник, було й до ремісників і кустарів, яких, з одного боку, визнавали трудящими, а з іншого – ставилися до них вороже: адже вони, працюючи індивідуально чи об'єднуючись у артілі, залишалися поза контролем держави. Тому

їх змушували купувати патенти на право займатися промислами та обкладали непосильними податками. В поєднанні з низькою купівельною спроможністю подолян, зазначається в роботі, це робило їхню діяльність низькорентабельною. Тривалий час вони виживали винятково за рахунок відсутності промислових товарів, їхньої вкрай низької якості та дорожнечі. Але з відновленням промисловості, коли з'явилися відносно якісні й дешевші товари, та під податковим тиском кустарна галузь припинила своє існування.

В монографії з'ясовано, що, оскільки коштів на відбудову всіх підприємств не вистачало, то пріоритет у відновленні отримали флагман подільської промисловості – цукрова галузь та Дунаєвецький текстильний трест. М. Олійник приділив дослідженню ходу їхнього відновлення непропорційно багато уваги та встановив, що якщо Дунсукно з труднощами, та все ж вдалося перетворити в прибутковий трест до 1925 р., то відбудова цукрових заводів і, що не менш важливо, відновлення зони бурякосіяння розтягнулося аж до кінця 1920-х років.

Окремий параграф присвячено дослідженню питань розвитку торгівлі та підприємництва в регіоні. Автор з'ясував, що відновлення торгівлі в регіоні більшовики дозволили лише в кінці 1921 р., після провалу прямого продуктообміну, для якого бракувало промислових товарів і, головне, селяни не бажали брати в цьому участь. На багатому фактичному матеріалі показано, що в губернії переважали приватна та кооперативна торгівля, з домінуванням приватної, що викликало несприйняття влади, яке проявлялося в жорсткій регламентації всіх сторін торгової діяльності непманів, встановленні монополії на торгівлю сіллю та алкогольними напоями. М. Олійник робить обґрунтований висновок, що під таким тиском у краї в неприродний спосіб сформувалася система з домінуванням кооперативних підприємств у оптовій і оптово-роздрібній торгівлі. Натомість приватники, яких називали непманами, до кінця 1920-х років зберегли помітні позиції в роздрібній торгівлі та домінували на базарах і ринках.

Намагання держави жорстко контролювати всі сфери підприємницької діяльності, відсутність дешевих і якісних товарів, потреба в коштах для сплати податків сприяли, як дослідив автор, розвитку контрабанди. Нею займалися як досвідчені професійні контрабандисти, так і

мешканці прикордоння. Часто така діяльність проводилася за сприяння прикордонників, матеріальне становище яких бажало кращого. Проте поступово владі вдалося налагодити системну охорону кордону та через агентурну роботу, репресії та певне зростання добробуту подолян зменшити масштаби контрабанди. Проте менші її розміри, як показало дослідження, компенсувалися постачанням дорогих товарів споживання для непманів і заможних селян та міщан.

Висвітлюючи реалізацію соціальної політики більшовиків на Поділлі, М. Олійник звернув увагу на те, що матеріальних ресурсів для її наповнення реальним змістом практично не було. Саме тому тривалість щорічної відпустки для працюючих була два тижні, а соціальні програми передбачали виплати натурою, насамперед харчами. Лише з 1922 р., у міру стабілізації ситуації, зазначається в монографії, поступово були впроваджені 17-розрядна тарифна система оплати праці та соціальне страхування від безробіття, нещасних випадків і пенсійне страхування. Селяни ж повинні були захищати себе самі через комітети взаємодопомоги.

Суттєвою проблемою досліджуваного періоду, як свідчить проведене дослідження, була карна злочинність, особливо конокрадство. Проте вишколені в ході запеклої боротьби з повстанцями в 1921-1922 рр. правоохоронні органи, зазначає М. Олійник, змогли до середини двадцятих років ліквідувати кримінальний бандитизм, що позитивно вплинуло на зменшення рівня злочинності, крім конокрадства. Суттєву роль вони відіграли і в боротьбі з проституцією. Також переважно на міліцію було покладено боротьбу з самогоноварінням. Однак, попри всю мобілізацію сил і засобів і застосування репресивних заходів щодо самогонників, робить висновок автор, у цій кампанії радянська влада зазнала поразки. Серед багатьох причин він виділяє фактичне небажання перемоги над самогоноварінням у активістів нової влади та вкрай низький рівень життя народу.

У четвертому розділі – «Гуманітарна сфера на Поділлі в роки непу (1921-1928 рр.)» – проаналізовано комплекс протиепідемічних заходів упродовж 1921-1924 років на Поділлі, які дозволили здолати епідемії тифу, холери, скарлатини тощо, локалізувати поширення венеричних хвороб і туберкульозу. Досліджено створення нової, радянської системи охорони здоров'я, яка базувалася на принципах доступності та безкоштов-

ності. На думку автора, безумовним досягненням нової влади була організація дитячої медицини та системи боротьби з епідеміями, венеричними хворобами та туберкульозом. Позитивним стало налагодження підготовки медичних кадрів, що дозволило до 1925 р. перевищити довоєнну кількість лікарів на 40%. Проте не вдалося ліквідувати диспропорцію розміщення медичних закладів. Крім того, зауважує М. Олійник, саме в той час було закладено підхід до оплати праці медиків за залишковим принципом.

Проаналізовано процес перетворень у шкільництві, запровадження двоконцентрної моделі шкільної освіти, створення мережі вищої та професійної освіти в краї. На основі аналізу матеріального становища освітян автор аргументовано зробив сумний висновок: саме в роки непу сільський вчитель уперше змушений був вести домашнє господарство і мусить це робити досьогодні. У параграфі «Перетворення в освітній галузі на Поділлі в 1921-1928 рр.» на багатьох прикладах розглянуто значні зусилля, спрямовані на ліквідацію неписьменності в регіоні, зокрема через мережу курсів та шкіл з ліквідації неписьменності. Аналіз показав, що матеріальна скрута як слухачів, так і викладачів, брак підручників та методичних посібників гальмували цю грандіозну роботу. Відтак, звертає увагу дослідник, терміни реалізації програми ліквідації неписьменності до десятиріччя більшовицького перевороту неодноразово переносилися й вона не була виконана не лише до 1927 р., але й до 1930 р.

Предметом особливої уваги стали відносини церкви та держави в краї. В параграфі «Політика радянського режиму щодо церкви в регіоні» висвітлюється непримиренна боротьба більшовицького режиму впродовж всього періоду непу проти церкви як ідейного ворога. З'ясовано, що вона проводилася в різних формах – від освітньо-пропагандистської до прямих репресій проти священників і віруючих. Присвоєння державою права власності на храми та інше майно церкви, зазначає дослідник, фактичне її пограбування в ході вилучення коштовностей під прикриттям допомоги голодуючим, в умовах глибокої економічної та політичної кризи призвело до появи такої форми наймасштабнішого на Україні релігійного руху, як оновлення ікон і чудес, «Калинівського дива» та феномену «Йосафатової долини». Його розгром, наголошує автор, супроводжувався встановленням

тотального контролю ДПУ за діяльністю релігійних громад і посиленням роботи з розколу та нацькуванням релігійних конфесій одна на одну, активізацією підривної роботи чекістів проти священників, спроби їхнього вербування, а у випадку відмови – репресії щодо непокірних. На основі проведеного дослідження робиться аргументований висновок, що в останні роки непу церква фактично опинилася в стані облоги.

Значну увагу приділено аналізу реалізації радянської етнополітики на Поділлі в роки непу. Наголошується, що основні зусилля при цьому були спрямовані на проведення українізації в регіоні, переважно зусиллями зацікавлених українських патріотів, насамперед освітян. Зазначається, що завдяки цьому вдалося здолати опір противників цієї політики, хронічне безгрошів'я, відсутність необхідної літератури і до кінця 1926 року в цілому перевести діловодство в радянських і партійних установах на українську мову. Проте більшість партійних і частково радянських функціонерів, зауважує автор, особливо в правоохоронних органах і фінансово-банківській системі, на засіданнях продовжували послуговуватися російською мовою, російською виконувалася більшість документів, адресованих до республіканських установ. Досить детально проаналізовано роботу влади із завоювання на свій бік національних меншин, насамперед поляків та євреїв, зокрема налагодження системи отримання освіти рідною мовою, створення можливості доступу до відповідної преси та реалізації етнічних потреб у сфері культури тощо, забезпечення доступу до участі в судових засіданнях рідною мовою. Разом з тим автор недостатньо уваги приділив аналізу досвіду створення й функціонування національних сільрад.

Загалом монографія Миколи Олійника «Трансформаційні процеси на Поділлі в добу непу (1921-1928 рр.)» є цілісним науковим дослідженням, яке дає повне і всебічне уявлення про різні сторони життя в регіоні в зазначений період. Структура роботи видається виправданою, а оцінки, судження та висновки, зроблені автором, достатньо аргументованими. На нашу думку, дане дослідження є значним кроком у загальному процесі розвитку поділлєзнавства як складової частини регіональної історії України. Наявність у книзі географічного та іменного покажчиків робить її більш зручною для користування в широкого кола читачів.